

Вікторія ЛИКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94:322.2(477.7) “18”

**“Багатоземельність” Південної України
в першій половині XIX ст.:
бажане та дійсне**

Південна Україна традиційно вважалася багатоземельним регіоном, в якому практично не існувало проблеми нестачі землі. У сприйнятті селян, які прямували сюди у пошуках кращих умов життя та господарювання, та уряду імперії, який за рахунок південноукраїнських земель хотів не лише розширити кордони держави, але й дещо послабити соціальне напруження, викликане гострою нестачею землі в інших регіонах країни, Південна Україна, була тим самим “золотим запасом”, за допомогою якого вони могли вирішити свої проблеми та досягти бажаних цілей. Саме тому уряд проводив державну та підтримував поміщицьку колонізацію регіону, а також, в деякій мірі, “сприяв” стихійній колонізації, даючи можливість біглим селянам записуватись у ревізькі сказки та залишатись на нових місцях їх поселення. Селяни ж переселялись сюди як по одинці, так і сім'ями і навіть цілими селищами (про що ми знаходимо свідчення у ревізьких сказках та службовому листуванні, що стосувалось організації переселення селян з Полтавської, Чернігівської, Курської та інших українських та російських губерній) [1, арк. 168–194; 2, арк. 85–102зв].

Дослідники неодноразово розглядали питання багато- та малоземелля південноукраїнського регіону, а також ступінь забезпеченості місцевого населення землею. Проте торкалися цього питання вчені в основному у контексті вивчення історії регіону у цілому [3–5], колонізації Південної України, чисельності, соціального та національного складу населення регіону [6–9], окремих груп та категорій населення [10–13], особливостей та напрямків розвитку селянського господарства [14–19]. Таким чином, стає зрозумілою необхідність приділити увагу та розглянути безпосередньо питання малоземелля/багатоземелля Південної України, що ми й спробували здійснити у даному дослідженні.

На початку XIX ст. значна кількість земель Південної України була не лише незаселеною, але й не обмеженою. Це давало можливість забезпечити переселенців землею в достатній кількості. Норма земельної ділянки для державних селян була визначена з кінця XVIII ст. у розмірі 15 дес. на особу чоловічої статі [20, с. 247]. Бессарабська область була на особливому становищі й селянська ділянка тут складала 30 дес. Такі заходи були продиктовані бажанням уряду якнайшвидше заселити прикордонні землі. Збільшений розмір земельної ділянки отримували також певні групи державних селян: переселенці із Бобилецького староства Могильовської губернії, духобори (до 1822 р., коли вони були зрівняні з іншими державними селянами в питаннях землеволодіння), козаки Бузького війська, іноземні колоністи та ін.

У 1806 р. земельний фонд вільних державних земель складав 3 003 719 дес. і у більшості сіл був надлишок землі понад визначену 15-десятинну норму [21, арк. 23]. Незважаючи на це, ситуація на землях Південної України була не такою безхмарною, як здавалося на перший погляд. Селяни тут були найкраще забезпечені землею, проте розмір ділянок досить швидко зменшувався і нестача землі почала відчуватися в самих південноукраїнських губерніях.

Намагаючись вирішити цю проблему, уряд наказав прирізати поселенням державних селян необхідну кількість землі, де це можливо; а також дозволив переселення в межах губернії та створення на пустих незаселених землях нових поселень [22, арк.1]. Проте такі дії не потягли за собою бажаних наслідків. Більшість селян не бажала переходити на нові місця, які досить часто знаходилися на значній відстані від їх селищ, кидати налагоджене господарство та розпочинати все з початку. Недоліком також було те, що відведені під казенні поселення землі були недостатньо забезпечені водою, що значно ускладнювало як життя селян, так і ведення господарства. Один із чиновників, які займалися питанням переселення селян, зазначав у рапорті, що селяни одного з поселень, маючи меншу за 15-десятинну пропорцію ділянку, ведуть господарство та користуються спільними угіддями так, щоб усім було вигідно і нікому з них утисків не було, та не мають бажання переходити на нове місце [22, арк.23–23зв].

Така ситуація описана в документах однієї зі справ, що зберігаються в архіві Одеської області. У наказі Олександра I про приведення до відома кількості земель, які були відведені під кожне державне поселення, зазначалося, що, не зважаючи на велику кількість земель у Новоросійському краї, деякі казенні поселення відчувають нестачу в ній, а іншим відведена земля у такій віддаленості від селищ, що оброблювати їх неможливо [23, арк. 1]. Головною причиною цього Міністр фінансів вважав збільшення населення у Катеринославській та Херсонській губерніях, і небажання селян переходити на відведені їм вільні землі. Імператор зазначав, що засоби для розселення малоземельних селян полягають у переконанні їх у користі переселення та наданні допомоги від держави [23, арк. 1зв; 24, арк. 3]. З цього стає зрозумілим становище селянина, який був змушений терпіти бідність не замислюючись про нове переселення, не маючи для цього ані коштів, ані хліба. Виходячи з таких обставин, Олександр I наказував негайно визначити кількість землі, яку окремо займало кожне казенне поселення Новоросійського краю; з'ясувати, на якій відстані від поселення вона знаходиться; скільки десятин припадає на особу [23, арк. 1]. Необхідно також було визначити найзручніші умови переходу селян з одного місця на інше, або створити нові поселення на вільних землях. Ділянки для цього необхідно було обрати вигідні для селян, закласти будівництво житла відповідно до місцевого клімату. По завершенні цих дій необхідно було скласти мапу та навести розрахунки позики, необхідної селянам [23, арк. 2].

У відповіді керівництва регіону на цей наказ зазначалися чисельність населення краю та забезпечення землею державних селян у 1806 р. (коли було зроблено загальний розподіл земель Новоросійського краю) та 1816 р. У звіті зазначалося, що в Катеринославській губернії у 1806 р. припадало близько 14 дес. на “ревізку душу”, а в 1816 р. – менше 11 дес. У інших південноукраїнських губерніях наявна значна кількість вільних земель понад 15-десятинної пропорції [23, арк. 3зв–4].

Найістотніше зменшилася ділянка у континентальних повітах Таврійської губернії – з понад 34 до 13 дес. на особу. У Херсонській губернії ділянка зменшилася з 19,47 до 13,38 дес., а в Катеринославській – з 13,45 до 10,56 дес. на особу⁷. Тобто, у всіх південноукраїнських губерніях селянські ділянки були менше встановленої 15-десятичної норми. Найгостріше питання нестачі землі було в Катеринославській губернії. З метою врегулювання ситуації селянам було дозволено переселятися до Херсонської і Таврійської губерній, а всі вільні землі залишалися при селищах, для прибуття до них переселенців з інших малоземельних місць тієї ж губернії [23, арк. 4]. Керівництво регіону також наголошувало на необхідності припинити переселення “сторонніх” селян до Катеринославської губернії [23, арк. 5зв]. Причиною нестачі землі зазначалося небажання селян малоземельних селищ переходити на інші місця, багаті землями, або на нові ділянки, призначені для створення нових поселень. Землі для нових селищ часто відводились поблизу до водоймищ, яких у південноукраїнських губерніях було небагато, і, відповідно, були значно віддалені від малоземельних селищ і селянам було досить незручно їх обробляти [23, арк. 5].

Причинами зменшення державного земельного фонду в Південній Україні були також численні роздачі земель у володіння приватним особам, під поселення колоністів тощо. У 1817 р. відставний майор Антон Осипович Борисяк подав прохання про дарування йому за його службу та заслуги під час військових кампаній пустоші Нежина, розмір якої складав 699 дес. і 1560 саж. зручної та 196 дес. 1440 саж. незручної землі. Разом – 896 дес. 600 саж. Селяни не побажали користуватися цими землями через значну віддаленість від їх поселень, а поселитися на цій пустоші не схотіли через нестачу води [23, арк. 29–30].

Таблиця 4. Роздачі південноукраїнських земель у приватну власність⁸

Губернія	У відання Опікунської контори для поселення іноземців (десятин)	Приватним особам (десятин)	Для вільного скотарства (десятин)	Разом (десятин)
Херсонська	263 864	258 227	-	522 091
Таврійська	214 250	203 600	727 136	1 144 986
Разом	478 114	461 827	727 136	1 667 077

Наслідком нестачі землі та не розмежованості державних і поміщицьких земель, або земель кількох державних селищ, були численні конфлікти та судові суперечки. Інформацію про такі конфлікти навколо земельних володінь ми знаходимо в багатьох документах та справах у фондах архіву Херсонської області. Свідчення про суперечки зазначалися в земельних відомостях, в яких записувалися розмір спірної ділянки, між ким і від якого часу точиться суперечка. У матеріалах архіву зберігаються цілі справи про неправильне

⁷ Розраховано за: 23, арк. 3–5.

⁸ Складено за: 23, арк. 21–30; 41, арк. 2–3; 42, арк. 1–16.

розмежування, скарги селян та поміщиків, рапорти, листи землемірів щодо причин суперечок тощо [25–36].

Земельні суперечки виникали як між державними селянами і поміщиками, так й між селянами окремих державних селищ.

У грудні 1815 р. бобилецькі селяни скаржилися на значні утиски від сусідніх поміщиків та інших власників через не розмежованість їх земель. Їх володіння залишалися не межованими, незважаючи на те, що Кабінет міністрів 16 лютого 1815 р. дав розпорядження про розмежування земель селян. Згодом для будівництва в бобилецьких селищах та оселення в них поселян було відряджено колезького секретаря Овсяннико-Куликовського. У травні 1816 р. був відряджений капітан-лейтенант Матвєєв для межування 1500 дес. володінь бобилецьких селян із землями адміралтейських поселень [37; 38, арк. 2]. Ситуація була б практично вирішена, якби не примітка в документі: у випадку, коли при розмежуванні адміралтейським поселянами не вистачатиме землі, межування необхідно було припинити. У даному випадку держава керувалася власними інтересами, незважаючи на те, що переселення бобилецьких селян було частиною урядової політики колонізації краю.

Інша архівна справа містить листування щодо справи захвату землі казенного поселення Зибкого таємним радником Комбурлеєвим та колезькою радницею Сулимою. Перепоною на шляху розгляду та вирішення цієї справи було те, що губерньський землемір не мав у наявності плану дачі селища. План не був складений через розподіл повіту і зміну меж. Скориставшись змінами в територіальному устрої губернії, поміщики захопили суміжні землі, налягаючи на своїх правах на них [28; 39].

Тривалим був процес між полковницею Анісією Юрчевською та селянами сусіднього державного села [27]. Поміщиця у своїй скарзі зазначила, що її землі межують із казенним селищем Александрівка й складають 9 000 дес. У 1803 р. ці володіння були обведені “формальною безсрочною межою”. Селяни села Александрівки перейшли на ці землі та зайняли їх на підставі, що їх селу належить частина земель. Господарюючи на зайнятих землях, селяни зайняли й водяний млин на річці Інгульці, орали та сіяли хліб, користувалися сінокосом і вивезли багато копиць сіна [27, арк. 6].

У резолюції на скаргу поміщиці наказувалося дослідити справу й, у випадку порушення межі, повернути власниці землі.

Конфлікти через земельні володіння та межування виникали й між мешканцями різних державних селищ. Поселенці села Познанки подали скаргу на ім'я Е. Рішельє про неправильне обмежування їх законних земель на користь села Гольм. За їх свідченнями, межа пройшла так близько до селища, що для вигону худоби познанські селяни мали переходити через землі села Гольм. У свою чергу, це викликало незадоволення селян Гольми й призводило до конфліктів між поселянами. Познанські селяни скаржилися також на те, що через “замежування” від них земель не можуть сплачувати податки та забезпечувати собі прожиття. Згодом казенна палата видала наказ про наділення поселян села Познанки землею за кількістю осіб, із відібраних 12 000 дес., які знаходились у спільному володінні із селом Ясиноватим [40, арк. 1, 32зв].

Нестача землі виникала також внаслідок постійного прибування населення до Південної України. Ситуація ускладнювалась тим, що земельні ділянки надавали на осіб чоловічої статі, записаних до ревільських сказок. Ревізії, перепис населення, відбувалися далеко не кожен рік. Між двома ревізіями могло проходити від п'яти до п'ятнадцяти років, а тому новоприбулі переселенці, не

записані у сказках, змушені були користуватися тим земельним фондом, який був у наявності в окрузі певного селища. Навіть коли переселенці створювали окремі хутори та села, вони користувалися землями та угіддями сусідніх поселень. Внаслідок цього розмір ділянки зменшувався пропорційно до зростання чисельності селян. Результатом такої ситуації ставали численні скарги селян на нестачу землі та неможливість сплати ними податків у повному обсязі.

Селяни семи селищ Тираспольського та одного села Одеського повітів подали скаргу на недостатню кількість земель на поселенців, записаних у сьому ревізії. Вони були наділені землею лише за кількістю осіб, записаних у п'яту ревізії, й через недостатню кількість десятин були змушені винаймати вільні навколо селища землі в тяжкий для них оброк [39, арк. 4зв]. При наділенні за 15-десятинною пропорцією селянам мала відійти вся оброчна земля. Селяни просили прирізати їм землю за кількістю осіб по сьомій ревізії в рівних вигодах із навколишніми селами.

Результатом розгляду справи став наказ Херсонського правління про складання відомості, в якій мали бути зазначені землі за формальним межуванням, кількість осіб по шостій та сьомій ревізіях; необхідна кількість землі за 15-десятинною пропорцією; розмір оброчної землі та кількість десятин, яку необхідно додати [39, арк. 49зв].

Землі кількох селищ були обмежані в одну округу. Так, села Липецьке та Точилове входили в одну ділянку; село Посицел було обмежане з селищами Гедерім, Байтали, Переліт та Андріяшівка. Саме через відмежування земель у спільну округу нарізати десятини за кількістю осіб можна було лише за умови рівноцінного розподілу земель та угідь між п'ятьма селищами [32; 33; 35; 39].

Губернським землеміром Сушевським була складена відомість відповідно до вимог губернського правління. У документі зазначалися розмір землі у спільній окрузі сіл; кількість землі, відведеної для поселення за даними шостої ревізії, та скільки необхідно додати десятин на мешканців по сьомій ревізії [39, арк. 8–10].

В архіві Херсонської області зберігається справа про переселення 794 мешканців селища Плоского, 729 селян із Дмитрівки та 96 з Уховки. Плосківські селяни мали оселитися на землях округу казенних сіл Малешти, Тея, Спея, Токмадзея, Бутор, Ташлик та Шибка; переселенці двох інших сіл мали оселитися в казенних селах Слободзеї, Ясці, Троїцькому, Кагаклеї, Валогоцулові та Маячках. Поселяни села Плоского побажали оселитися окремою слободою, що викликало необхідність складання плану землі, відведеної для них, і, відповідно, появу нових документів [33, арк. 11–12].

Південна Україна, як окраїна Російської імперії, була резервним земельним фондом для потреб країни. А. Фадєєв зазначав: "Малонаселені степові окраїни здавна були резервом російського феодалізму, забезпечуючи його розвиток не лише вглиб, але й ушир" [43, с. 16]. На півдні України уряд провадив таку політику двома способами: перший, шляхом значних земельних роздач високим посадовцям та великим землевласникам; другий, шляхом легалізації поміщицьких захватів, які були досить поширеним явищем у даний період.

Користуючись заплутаністю справ у питаннях селянського землекористування та необмежаністю земель, поміщики часто захоплювали великі ділянки державних земель. Проте такі захвати мали також і протилежний ефект – вони змусили уряд прискорити обмежування земель.

В той же час, прорахунки та помилки, допущені при межування земель протягом першої половини XIX ст. не були враховані згодом, наприклад, при проведенні другого загального обмежування державних земель у Бессарабії, що відбулося у 1861–1862 рр. Внаслідок чого багато державних селищ втратили частину угідь, якими користувалися до генерального межування у зв'язку із відведенням земель поміщикам, а також у лісне, колоністське, соляне та інші відомства.

Іншою проблемою було те, що при розподілі земель між поселеннями, не враховувалися потреби селян в угіддях. Межа могла проходити поряд із хатами поселення, позбавляючи їх пасовиськ, водоймищ тощо. Селяни с. Чимашир неодноразово скаржилися на відмежування від них до болгарської колонії Троян кращих орних та сінокісних угідь, частини вигону. Межа проходила понад самим селом, у результаті чого селяни не мали можливості не лише вивести худобу, але й випустити птицю [36, арк. 23]. У 1820 р. від с. Ташлик відмежована й передана колоністському відомству “задунайських поселенців” всі без винятку орні й сінокісні землі, внаслідок чого 118 сімей були змушені орендувати вільні земельні ділянки [14, с. 466].

Яскравим прикладом специфіки південноукраїнського регіону та неможливості застосування по відношенню до нього загальноімперських механізмів управління у повній мірі був 1859 р., коли була зроблена спроба застосувати до державних селян Бессарабії розпорядження Міністерства державного майна про переоцінку та часткове скорочення селянських ділянок, які проводились у центральних губерніях Росії з метою підвищення оброчного податку шляхом обкладання надлишкових земель (понад установлену норму у 8 дес.) додатковим податком. Державні селяни Бессарабської області мали понад установлену 8-десятинну норму 28 000 дес. Проте Палата державного майна попередила уряд, що селяни звикли вважати ділянкою належну кожному сімейству 30-десятинну пропорцію. Селяни не визнавали зміни цієї пропорції на восьми- та чотирьохдесятинну ділянку корисною для себе, оскільки будь-яке зменшення земельної ділянки вважали для себе вкрай обтяжливим [10, с. 80]. Уряд не наважився зменшити сімейну ділянку та дав розпорядження визнати неможливим поширення цього заходу на область.

Таким чином, можна говорити про те, що, незважаючи на статус багатоземельного регіону, на південноукраїнських землях уже наприкінці першої чверті XIX ст. почала істотно відчуватися нестача земель. Стосувалося це, в першу чергу, північних повітів, що пояснювалося переселенням на ці території значної кількості мешканців сусідніх українських губерній. Така ситуація спричинила пошкваллення руху населення в межах самого південноукраїнського регіону та переселення мешканців його північної частини до південних повітів і, особливо, до Бессарабії.

Проблема нестачі землі примусила селян брати необхідні їм землі в орендне утримання, що, у свою чергу, призвело до підвищення орендної плати та цін на землю. Недостатня кількість землі вплинула також на зміну форм землекористування селян. Займанщина, яка зберігалася протягом усього досліджуваного періоду, вже була обмежена розмірами земель, відмежованих державним та поміщицьким поселенням. Відсутність можливості вільно займати необхідну кількість землі та викликана цим необхідність максимально ефективно використовувати наявні володіння, призвели до поступового переходу державних селян південноукраїнських губерній всередині XIX ст. від залежної та перелогової до трипільної системи землекористування.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.12. – Оп. 2. – Спр.26. – 342 арк.
2. ДАЗО. – Ф.12. – Оп. 2. – Спр.33. – 324 арк.
3. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М. : Наука, 1970. – 384 с.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1859 гг. – М. : Наука, 1981. – 214 с.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858гг.) – М. : Наука, 1976. – 306 с.
7. Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С. 85–91.
8. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г. – Кишинев : Карта Молдавияскаэ, 1966. – С. 313–324.
9. Секиринский С.А. Из истории крестьянской колонизации Таврической губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 год. – Рига, 1963. – С. 356–362.
10. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. – Кишинев : Карта Молдавияскаэ, 1966. – 262 с.
11. Коциевский А.С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII – первак половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. – Минск : Наука и техника, 1964. – С. 360–367.
12. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы – К. : Наукова думка, 1989. – 114 с.
13. Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 420–426.
14. Анцупов И.А. Системы земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г. – Кишинев : Карта Молдавияскаэ, 1966. – С. 464–471.
15. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812–1870 гг. – Кишинев : Штиница, 1978. – 234 с.
16. Боровой С.Я. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К. : Вища школа, 1979. – С. 63–71.
17. Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 420–426.
18. Секиринский С.А. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 г. – К., 1962. – С. 403–417.
19. Секиринский С.А. Поземельные отношения в Крыму в первые годы после его присоединения к России // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К. : Вища школа, 1979. – С. 97–108.
20. Полное собрание законов Российской империи. Издание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – №19500. – С. 247–250.
21. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 145. – 1828 р. – 234 л.
22. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 145. – 1828 р. – 234 арк.
23. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 6. – 1816 р. – 32 арк.
24. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 12. – 1816 р. – 519 арк.
25. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3. – 282 арк.

26. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 596. – 6 арк.
27. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 666. – 27 арк.
28. ГАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 691. – 34 арк.
29. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 694. – 106 арк.
30. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 788. – 17 арк.
31. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 803. – 31 арк.
32. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 965. – 7 арк.
33. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 987. – 71 арк.
34. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 989. – 14 арк.
35. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1140. – 19 арк.
36. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1522. – 84 арк.
37. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 114. – 1824 р. – 245 арк.
38. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 2. – 1814 р. – 450 арк.
39. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1245. – 54 арк.
40. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 9. – 1809 р. – 32 арк.
41. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 641. – 35 арк.
42. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 645. – 37 арк.
43. Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX в. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 396 с.

Вікторія Ликова (*Запоріжжя, Україна*). **“Багатоземельність” Південної України в першій половині XIX ст.: бажане та дійсне.**

У даній статті автор розглядає питання щодо забезпеченості державних селян землею в першій половині XIX ст., а також проблеми, з якими стикалися селяни у випадку нестачі землі, та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: Південна Україна, багатоземелля, малоземелля, земельний фонд, землеволодіння, землекористування, розмір ділянки, земельний наділ.

Викторія Лыкова (*Запорожье, Украина*). **“Многоземельность” Южной Украины в первой половине XIX в.: желаемое и действительное.**

В данной статье автор рассматривает вопрос об обеспеченности государственных крестьян Южной Украины землей в первой половине XIX в., а также проблемы, с которыми сталкивались крестьяне в случае нехватки земли, и пути их решения.

Ключевые слова: Южная Украина, багатоземелля, малоземелье, земельный фонд, землевладения, землепользования, размер участка, земельный надел.

Lykova Viktoria (*Zaporozhia, Ukraine*). **“Multi-land ownership” of the Southern Ukraine in the first half of the XIX century.: desired and real.**

In the given article the author considers the issue of Multi-land ownership of the state peasants of the Southern Ukraine in the first half of the XIX century. And the problems faced by state peasants in the event of a shortage of land, and their solutions.

Keywords: South Ukraine, bahatozemellya, land shortage, land bank, land tenure, land use, size of the area, the land allotment.